

The initial emergence of the middle class in Safavid Iran based on selected European travelogues

Mohammad Kamkari ¹ and Nabi Azadi ²

1- PhD student in Political Science, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

2- PhD student in Political Science, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/05/18 Accepted: 2026/06/18 PP: 50- 63 Keywords: Middle Class, Safavids, Travelogues, Bureaucracy, Social Structure.	The emergence and evolution of the middle class, as a central axis in the analysis of modern political and social societies, has consistently attracted the attention of sociologists, historians, and political scientists. The middle class refers to a social group occupying an intermediate position between upper and lower strata in terms of economic status, education, and occupation, typically encompassing clerks, professionals, small business owners, and intellectuals. The constituents of this class are differentiated based on criteria such as stable income, higher education attainment, lifestyle patterns, and socio-political participation. This article examines how selected European travel writers perceived the concept of the middle class during the Safavid era, addressing the question of whether embryonic forms of an emerging social stratum, analogous to the modern middle class, can be identified within the social fabric of Safavid Iran. Employing a comparative approach and content analysis of Western travelogues, this research demonstrates that: (1) despite the absence of a modern conceptualization of the middle class in that period, factors such as the institutionalization of bureaucracy, urban economic development, industrial growth, and the expansion of educational opportunities created the necessary conditions for the formation of an intermediate social stratum; and (2) the nascent middle class in Safavid Iran was founded upon waqf (religious endowments), court bureaucracy, and international trade, rather than private property ownership or industrial revolution—a distinction that endowed it with a unique identity not observed in European models. Consequently, travelogues serve not merely as descriptive sources but as analytical texts with significant theoretical capacity for research on Iran's social history; furthermore, contrary to claims attributing the emergence of the middle class to the first Pahlavi era, evidence indicates that the earliest indicators of this class were observable for the first time during the Safavid period.
	Citation: Kamkari, M., & Azadi, N. (2026). The initial emergence of the middle class in Safavid Iran based on selected European travelogues. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 50-63. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8

¹ **Corresponding author:** Mohammad Kamkari, **Email:** mohamadkamkari@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

The emergence and transformation of the middle class as a key axis in analyzing modern political and social societies has always been a focal point for sociologists, historians, and political scientists. In historical studies of Iran, the appearance of this class is generally attributed to the modern era, particularly the first Pahlavi period—an era characterized by top-down modernization, the establishment of a new army, the expansion of centralized bureaucracy, and the development of modern education. However, scattered evidence in historical sources suggests the formation of nascent elements of a middle social layer in pre-industrial societies, including Safavid Iran. The Safavid era (1501–1736 CE), with its strengthened central government, institutionalized bureaucracy, flourishing urbanization, and expansion of international trade, provided a unique context for redefining social structures. The central question of this research is: Can signs of an emerging social layer with characteristics similar to the modern middle class be identified within the socio-economic fabric of Safavid Iran? And if so, how did European travel writers, as external observers, reflect this transformation?

Material & Methods

This study employs a comparative approach and qualitative content analysis to examine selected European travelogues from the Safavid period. The research population includes the works of eight prominent European travelers (Chardin, Olearius, Tavernier, Kaempfer, Della Valle, Sanson, Figueroa, and Krusinski) who visited Iran between the 16th and 18th centuries. Selection criteria included diversity in travel purposes (commercial, political, religious, scientific), comprehensiveness of reports on socio-economic dimensions, and access to reliable Persian or English editions. In the analytical process, key concepts such as “middle class,” “bureaucracy,” “professional specialization,” and “economic independence” were first operationally defined within the theoretical frameworks of classical scholars (Hobsbawm, Mills, Huntington) and Iranology studies (Abrahamian, Ashraf, Floor). Subsequently, through open and axial coding, propositions related to middle social layers were extracted from the texts and categorized across four domains: administrative, economic, cultural, and service-oriented. Finally, using a comparative approach, similarities and distinctions between the Iranian model and the European experience were evaluated.

Results and discussion

The findings of this study indicate that although the modern concept of the “middle class” did not exist theoretically in the Safavid era, substantial empirical evidence of an emerging middle social layer with distinct characteristics is reflected in the reports of European travelers. These findings can be explained across three main axes:

- 1) First: Institutionalization of Bureaucracy and the Formation of a Specialized Managerial Layer: Analysis of travelogues by Olearius and Kaempfer reveals that the Safavid governmental structure extended beyond traditional monarchy, featuring a complex system with division of labor, administrative hierarchy, and appointment based on merit. The precise listing of court positions—from the Grand Vizier to the cup-bearer—the existence of specialized roles such as court chronicler, chief judge (Divan-begi), market inspector (Mohtaseb), and court physician, along with regular salaries from the state treasury, all point to the emergence of a group of salaried employees and managers who gained social status not through heredity but through expertise and service to the government. These characteristics align with classical criteria of the administrative-professional middle class.
- 2) Second: Flourishing Urban Economy and the Emergence of Independent Economic Layers: Reports by Chardin, Tavernier, and Della Valle on the bazaars of Isfahan, Tabriz, and Kashan

depict a dynamic economic ecosystem in which merchants, artisans, workshop owners, and skilled workers played central roles. The presence of international caravanserais, diversity of luxury goods, trans-regional trade networks, and direct relationships between merchants and the court indicate the formation of a middle economic class with capital, relative independence, and political influence. Furthermore, references to hourly wages for workers and guild-based registration suggest early signs of institutionalized labor relations in pre-industrial Iran.

3) Third: Expansion of Public Services and Professional Specialization: Chardin's description of hospitals in Tabriz—with physicians present at specified hours, financing through endowments (waqf), and free services to patients—testifies to the emergence of a specialized medical layer with administrative organization and relative financial independence. Similarly, the expansion of primary schools (maktab-khanehs), religious seminaries, and the presence of educated teachers, scribes, and clerics fostered a group of intellectuals and cultural mediators who, through access to knowledge and their role in cultural intermediation, attained an independent position within the social structure.

4) Distinguishing the Iranian Model from the European Experience: A key finding of this research is the identification of the unique foundations of the Safavid middle class. Unlike the European model, which was rooted in the Industrial Revolution, private property, and bourgeois movements, the middle layer in Safavid Iran rested on three pillars: 1) court bureaucracy and a merit-based appointment system, 2) the institution of waqf (endowment) and a charitable economy that provided financial autonomy to service institutions, and 3) international trade and Iran's geopolitical position along the Silk Road. This structural difference endowed the Iranian middle class with a distinct identity, in which loyalty to the central government and a balance between tradition and specialization played a decisive role.

Conclusion

Through a critical re-reading of European travelogues from the Safavid era, this research demonstrates that the early signs of middle-class formation in Iran can be traced back much earlier than the Pahlavi period, within the socio-economic transformations of the 16th and 17th centuries. Although this social layer differed quantitatively and qualitatively from the modern middle class, its possession of characteristics such as professional specialization, division of labor, wage employment, access to education, and a mediating role between state and society rendered it a historical precursor to later developments. The findings also emphasize that European travelogues are not merely descriptive sources but analytical texts with considerable theoretical capacity for research on Iran's social history. By challenging the linear narrative of modernization in Iran, this study highlights the necessity of re-examining pre-modern social structures and recognizing indigenous capacities for social transformation. It is recommended that future research expand the scope of sources (administrative documents, endowment deeds, local texts) and employ quantitative methods to deepen and test the validity of these findings.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

ظهور اولیه طبقه متوسط در ایران عصر صفوی با تکیه بر سفرنامه‌های منتخب اروپائی

محمد کامکاری^۱ و نبی آزادی^۲

۱- دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

۲- دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ظهور و تحول طبقه متوسط به‌عنوان یکی از محورهای کلیدی در تحلیل جوامع سیاسی و اجتماعی مدرن، همواره مورد توجه جامعه‌شناسان، تاریخ‌دانان و متخصصان علوم سیاسی قرار گرفته است. طبقه متوسط به گروهی اجتماعی اطلاق می‌شود که از نظر اقتصادی، آموزشی و شغلی در جایگاهی میانه میان طبقات فرادست و فرودست قرار دارد و معمولاً شامل کارمندان، متخصصان، صاحبان مشاغل کوچک و روشنفکران است. اجزای این طبقه بر اساس معیارهایی مانند درآمد پایدار، سطح تحصیلات عالی، سبک زندگی و مشارکت اجتماعی-سیاسی تمایز می‌یابند. این مقاله به بررسی تلقی سفرنامه‌نویسان منتخب اروپایی از مفهوم طبقه متوسط در عصر صفوی می‌پردازد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا نطفه‌هایی از یک لایه اجتماعی نوظهور، مشابه طبقه متوسط مدرن، در بافت اجتماعی ایران صفوی قابل شناسایی است؟ این پژوهش با بهره‌گیری از رهیافت مقایسه‌ای و تحلیل محتوای سفرنامه‌های غربی نشان می‌دهد: (۱) با وجود فقدان مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن دوره، عواملی همچون نهادینه‌شدن بوروکراسی، توسعه اقتصاد شهری، رشد صنعت و گسترش امکانات آموزشی، شرایط لازم برای شکل‌گیری یک لایه اجتماعی میانی را فراهم ساخته بود، (۲) طبقه متوسط نوظهور در ایران صفوی بر پایه وقف، بوروکراسی درباری و تجارت بین‌المللی شکل گرفت نه مالکیت خصوصی یا انقلاب صنعتی. این تفاوت، هویت خاصی به آن می‌دهد که در مدل‌های اروپایی دیده نمی‌شود. در نتیجه سفرنامه‌ها نه تنها به‌عنوان منابعی توصیفی اهمیت دارند، بلکه متونی تحلیلی با ظرفیت نظری قابل توجه برای پژوهش‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی ایران محسوب می‌شوند و با وجود ادعاهایی که ظهور طبقه متوسط را به دوران پهلوی اول نسبت می‌دهند، شواهد نشان می‌دهد که نشانه‌های اولیه این طبقه برای نخستین بار در دوران صفویه قابل مشاهده بوده است.
دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۸	
صص: ۵۰-۶۳	
واژگان کلیدی: طبقه متوسط، صفویان، سفرنامه‌ها، بوروکراسی، ساختار اجتماعی.	
استناد: کامکاری، محمد؛ و آزادی، نبی. (۱۴۰۴). ظهور اولیه طبقه متوسط در ایران عصر صفوی با تکیه بر سفرنامه‌های منتخب اروپائی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۵۰-۶۳.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8	

مقدمه

مفهوم طبقه متوسط در جهان به‌عنوان یک ساختار اجتماعی-سیاسی، همواره با تحولات نهادینه‌شدن دولت، توسعه اقتصاد شهری و گسترش آموزش همراه بوده است. در مطالعات تاریخی، ظهور این طبقه اغلب به دوره‌های مدرن منتسب شده است، اما شواهدی از وجود نطفه‌های آن در جوامع پیش از صنعتی‌شدن نیز یافت می‌شود (Hobsbawm, 1962: 45). در ایران، عصر صفوی با تقویت حکومت مرکزی، توسعه مدیریت اداری و گسترش شهرنشینی، زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری یک لایه اجتماعی فراتر از طبقات سنتی را فراهم شد (Floor, 2004: 112). این لایه شامل افرادی بود که در حوزه‌های اداری، تخصصی، اقتصادی و فرهنگی فعالیت داشتند و بر اساس تخصص و نه زادگاه، موقعیت اجتماعی کسب می‌کردند. توسعه بازارهای شهری، رونق صنایع دستی و تشکیل کارگاه‌های تولیدی، فرصت‌های شغلی جدیدی را ایجاد کرد (Algar, 1969: 78). همچنین، گسترش آموزش در مراکز دینی و مکتب‌خانه‌ها، پرورش گروهی از معلمان، دانشجویان و روشنفکران را ممکن ساخت (Lapidus, 1988: 256). این افراد، با دسترسی به دانش و ایفاء نقش میانجی‌گری فرهنگی، جایگاهی مستقل در ساختار اجتماعی یافتند. نظام مالیاتی و وقف، به‌ویژه در شهرها، منابعی را برای تأمین خدمات عمومی مانند آموزش و درمان مهیا نمود (Bonine, 1979: 102).

این خدمات، نیاز به مدیریت حرفه‌ای و کارکنان حقوق‌بگیر داشت که خود نشانه‌ای از تخصص‌گرایی بود. در کنار این گروه‌ها، تجار بین‌المللی و بازرگانان محلی با داشتن سرمایه، شبکه‌های ارتباطی و نقش سیاسی، در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی تأثیرگذار بودند (Inalcik, 1983: 134). وجود این ویژگی‌ها شامل تخصص، استقلال اقتصادی، دسترسی به دانش و برخورداری از یک موقعیت نسبتاً مستقل نشانه‌هایی از وجود یک لایه اجتماعی میانی است. در این دوره سیاحان متعددی از طبقات و پایگاه‌های متفاوت از قبیل تجار و بازرگانان، مبلغان مذهبی، سفیران و هیئت‌های رسمی سیاسی، جهانگردان، هنرمندان و دانشمندان با انگیزه‌ها و اهداف مختلف سیاسی، تجاری، علمی، مذهبی، فرهنگی و هنری از کشورهای مختلف وارد ایران صفوی شدند. با توجه به توضیحات فوق، این امکان وجود دارد که از فحوای سفرنامه‌های به نگارش درآمده در آن دوران کمک گرفت تا شناخت بهتری نسبت به مفهوم طبقه متوسط به‌عنوان یک ساختار اجتماعی نو ظهور در دوره مورد بحث حاصل گردد؛ زیرا سفرنامه‌ها شامل گزارش وقایع و اتفاقات حادث‌شده بر این مسافران و حاوی نکات و اطلاعاتی بدیع درباره موضوعاتی هستند که توجه مسافر را به خود جلب نموده و برای آن‌ها جذاب بوده است (استیونز، ۲۰۲۱: ۴۲۱).

در هر صورت خواه مسافر داخلی باشد یا خارجی، با ورود به جغرافیای جدید تلاش کرده‌اند تا آنچه که برای آن‌ها جالب، جذاب و جدید بوده را به نگارش درآورند. به‌طورمعمول مطالبی که سیاحان موردتوجه قرار داده‌اند، تنها منحصر به وقایع سیاسی نبوده است؛ بلکه شامل موضوعات و رویدادهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز می‌شود. به‌ویژه زمانی که احساس می‌کردند با وضعیت یا حادثه‌ای روبرو شده‌اند که در دیگر مناطق سابقه نداشته است. به این ترتیب، سفرنامه‌ها می‌توانند اطلاعاتی دست‌اول در اختیار پژوهشگر قرار دهند که در دیگر منابع تاریخ‌نگاری قابل‌دسترسی نیست و همین امر باعث شده تا سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ‌نگاری برای هر دوره به شمار آیند. در ادامه نوشتار حاضر، در قسمت سابقه پژوهش این حوزه به تفاوت مقاله حاضر با آثار به چاپ رسیده پرداخته خواهد شد. سپس در بخش چارچوب مفهومی به مفهوم طبقه متوسط در اروپا می‌پردازیم و از روش مقایسه‌ای در این مقاله بهره می‌بریم. در بخش بعد سعی می‌شود مختصاتی موجز از ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مفهوم طبقه متوسط در سفرنامه‌های به نگارش درآمده توسط سیاحان اروپایی عصر صفوی، مورد کنکاش قرار گیرد تا خواننده بیشتر با وجوه مختلف آن‌ها آشنا شود.

پیشینه تحقیق

تا زمان نگارش این مقاله پژوهش مقایسه‌ای از وضعیت طبقه متوسط در سفرنامه‌های عصر صفوی به‌صورت عام صورت نگرفته است، اما به‌صورت جداگانه تحقیقاتی درباره طبقات عصر صفوی انجام شده است که به‌طور موجز به آن‌ها اشاره خواهد شد. کیوانی (۱۴۰۴)، در کتاب «پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی: جستارهایی در تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران» به تأثیر از آرای متفکران قرن نوزدهم میلادی اروپای غربی به بررسی تخصصی بخش‌های از تحولات اجتماعی ایران در این عصر پرداخته و سعی در اثبات این نظریه دارد که حکومت صفوی مانع شکل‌گیری اصناف قدرتمند مستقل و در نتیجه پویایی اقتصادی

این دوران بوده است بنابراین مؤلف می‌کوشد با تکیه بر اسناد، متون مختلف و نیز تحقیقات میدانی در بازار اصفهان، بخشی مهمی از حیات شهری روزگار صفوی را روشن کند، از سوی دیگر با طرح و نقد نظریه‌های پژوهشگران تاریخ و علوم اجتماعی درباره جنبه‌های مختلف حیات صنفی، تعامل پیشه‌وران و تشکیلات آنان با حکومت صفوی، موانع رشد اقتصادی روزگار صفوی، مؤلف را به دیدگاه‌های ویژه‌ای درباره این موضوع رهنمون ساخته است.

رحمتی (۱۳۹۹) در رساله دکتری خود به نام «موقعیت اجتماعی بازرگانان در ایران عهد صفویه» به این پرسش پاسخ می‌دهد که موقعیت اجتماعی بازرگانان در عهد صفویه چگونه بوده است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تأسیس حکومت مرکزی صفویه و تقابلات مرزی با دولت همسایه تأثیرگذار بوده است و این شرایط به‌طور مستقیم بر عملکرد بازرگانان و تغییر مراکز اجتماع آن مؤثر بوده است، با توجه به این شرایط بازرگانان در حال تبدیل شدن به یک قشر اجتماعی با ویژگی‌های اخلاقی، فرهنگی، پوششی و معیشتی خاص خود بودند به‌گونه‌ای که جایگاه آن‌ها در بازار و نوع ارتباط اقتصادی آن‌ها با دربار صفوی و گستردگی قلمرو نفوذشان سبب ایجاد ویژگی مختص به آنان شده بود که متفاوت از سایر اقشار اجتماعی ایران بودند. به نظر می‌رسد که این رساله دکتری دارای اشتراکات بسیاری با مقاله پیش‌رو باشد؛ اما منظر متفاوت آن (طبقه متوسط) و دامنه موضوع مورد مطالعه آن که محدود به سفرنامه‌های عصر صفوی شده است، سبب تفاوت این دو کار از هم می‌شود.

زهره سادات کشاورز و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «تبیین و تحلیل نقش طبقات اجتماعی در فرآیند تمدنی در دولت صفویه» از منظر جامعه‌شناختی سیر تمدن در طبقات اجتماعی دولت شیعی صفویه را در چشم‌انداز حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌پردازند. از منظر نویسندگان نظام طبقاتی صفویه را می‌توان به‌عنوان نظامی باز با ویژگی‌های تمرکز فرصت‌ها و پیوند متقابل یاد کرد و همواره هم‌زیستی طبقاتی پویایی ما بین اجتماعات عشایری، دهقانی و شهری فراهم گردید چندان که صفویان ساخت اجتماعی ایران با تأکید بر هویت مذهبی و ملی جدیدی تعریف کردند. به نظر می‌رسد این مقاله می‌تواند بستر اجتماعی برای فهم مفهوم طبقه متوسط در عصر صفوی فراهم آورد.

صفت گل و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «تعامل طبقات اجتماعی با دولت در ایران عصر صفوی» به مساله بررسی رابطه طبقات اجتماعی با نهاد حکومت پرداخته‌اند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد: در این دوره روابط گسترده‌ای بین چهار نهاد روحانیت، ایلات، کشاورزان، بازرگانان و دیوان‌سالاران با حکومت شکل گرفت و حکومت صفوی مبتنی بر ترکیبی از نیروهای ایلی و قدرتی ایدئولوژیک بود. ایلات در ابتدا نقش مؤثری در قدرت به شمار می‌آمدند اما با تثبیت قدرت مرکزی و مشروعیت حکومت توجه به علما افزایش یافت و نیروهای جدیدی وارد دستگاه حکومت شدند.

مهدی زیبایی و همکاران (۱۴۰۴) در مقاله «اقلیت‌های دینی ایران عصر صفوی در آینه سفرنامه‌های غربی» به بررسی وضعیت اقلیت‌های دینی در دوران صفوی، با استناد به سفرنامه‌های موجود از آن دوره، می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد اقلیت‌های دینی در دوره صفویه در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی نقش فعالی داشتند و جایگاه قابل‌توجهی در اقتصاد، بازرگانی داخلی و تجارت خارجی ایفا می‌کردند. این گروه‌ها همچنین در برگزاری مراسم و مناسک مذهبی خود از آزادی نسبی برخوردار بودند. به‌طور کلی، شرایط زندگی آنان تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند اوضاع سیاسی و اجتماعی یا سیاست‌های تساهل‌آمیز پادشاهان صفوی متغیر بود؛ گاهی از وضعیت مطلوبی بهره‌مند بودند و در برخی دوره‌ها با بی‌ثباتی اجتماعی مواجه می‌شدند. این مقاله با استفاده از روش مقایسه‌ای و تحلیل اسناد تاریخی به بررسی وضعیت اقلیت‌های دینی در این دوران پرداخته است.

با توجه به توضیحات فوق، مشخص می‌شود که پژوهش پیش‌رو از ابعاد مختلف با آثار موجود متفاوت است. عمده‌ترین تفاوت به منابع مورد بررسی برمی‌گردد. نوشتار حاضر به‌طور خاص متمرکز بر سفرنامه‌های نگاشته شده توسط سیاحان اروپایی در عصر صفوی است. در این مقاله دیدگاه این سیاحان پیرامون وضعیت طبقه متوسط در ایران عصر صفوی برای خواننده منعکس خواهد شد.

روش تحقیق

روش مقایسه‌ای، به‌عنوان روش پژوهشی مورد استفاده در نوشتار حاضر، یکی از قدیمی‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق در علوم سیاسی است که به مطالعه و مقایسه نظام‌های سیاسی، مؤسسات، فرایندها و رویدادهای سیاسی در دو یا چند واحد مختلف (مانند کشورها، مناطق یا دوره‌های زمانی) می‌پردازد. این روش به شناسایی الگوها، تفاوت‌ها، شباهت‌ها و عوامل مؤثر در تحولات

سیاسی کمک می‌کند. روش مقایسه‌ای را می‌توان به عنوان «فرآیندی منطقی برای شناخت علت و اثر طبیعی یا غیرطبیعی متغیرهای سیاسی از طریق مقایسه واحدهای سیاسی مختلف» تعریف کرد (آلموند و پاوول، ۱۹۶۶: ۲۰). شاید کارکرد اصلی مقایسه در علوم سیاسی طراحی، آزمودن و پالایش فرضیه‌ها درباره روابط علیت باشد. به نظر می‌رسد مهم‌ترین موضوع در رهیافت مقایسه‌ای مشخص نمودن موارد مشابه و متفاوت است (کوثری، ۱۳۸۷: ۲۵۵). البته هر مقایسه‌ای نیازمند زمینه مشترک است؛ بدین معنا آنچه زمینه مقایسه سفرنامه‌ها را مهیا می‌سازد را می‌توان چنین خلاصه کرد: ۱) توجه سفرنامه‌نویسان به مسئله طبقه متوسط و ارزیابی آن‌ها از این مفهوم؛ ۲) بررسی وضعیت این طبقه اجتماعی در حکومت مرکزی؛ و ۳) التزام آنان به داده‌های تاریخی. از این رو مقایسه سفرنامه‌نویسان نه تنها می‌تواند حاوی نوآوری‌های بسیاری نسبت به طبقه متوسط در عصر صفوی باشد بلکه آزمونی برای سنجش استدلال‌های آنان نیز هست. بر پایه این هدف، پژوهش حاضر به بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی طبقه متوسط در عصر صفوی می‌پردازد. این تحلیل با استناد به آثار سفرنامه‌نویسان انجام شده و تلاش می‌شود تفاوت دیدگاه‌های آن‌ها پیرامون مفهوم طبقه متوسط روشن شود.

چارچوب نظری

در مورد مفهوم طبقه متوسط یک تعریف مشخص و واحد در علوم سیاسی و اجتماعی وجود ندارد و هر یک از متفکران و جامعه‌شناسان بر اساس خاستگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن را تعریف نموده‌اند، پیشینه این مفهوم توسط گیسبورن در سال ۱۷۸۵ م در رابطه با زمین‌داران، اشراف از یک سو و کشاورزان و کارگران از سوی دیگر به کار رفته است (Grusky, 1993: 380). در فرهنگ انگلیسی آکسفورد مفهوم طبقه متوسط، طبقه‌ای از اجتماع است که اعضای آن نه بسیار غنی و نه بسیار ضعیف هستند و شامل افراد حرفه‌ای و تجار می‌باشند (Oxford, 2010: 968).

درک دقیق از شکل‌گیری طبقه متوسط در اروپا مستلزم بازگشت به تحولات بنیادین قرن‌های هجدهم و نوزدهم میلادی است، دورانی که شاهد ظهور دولت ملی-بوروکراتیک، انقلاب صنعتی و گسترش نظام‌های آموزشی مدرن بود. برخلاف جوامع پیشاصنعتی که در آن‌ها موقعیت اجتماعی عمدتاً بر پایه ارث و نسب تعیین می‌شد، طبقه متوسط اروپایی محصول مستقیم تحولات سرمایه‌داری و مدرنیته بود (Hobsbawm, 1962: 45) این طبقه که در ابتدا شامل تجار شهری، صنعتگران، بانکداران، وکلا، پزشکان و منشیان دولتی می‌شد، موقعیت خود را بر اساس تخصص حرفه‌ای، تحصیلات رسمی و درآمد نقدی نه زادگاه اشرافی کسب کرد (Mills, 1956: 63) از منظر سیاسی، این طبقه نقش محوری در انقلاب‌های بورژوایی قرن هجدهم، به‌ویژه انقلاب فرانسه، و جنبش‌های لیبرال و مشروطه‌خواهی قرن نوزدهم ایفاء کرد. آن‌ها خواستار حقوق مدنی، حاکمیت قانون، مالکیت خصوصی و مشارکت سیاسی بودند — خواسته‌هایی که مستقیماً با ساختارهای فئودالی و مطلقه‌گرایی در تضاد قرار داشت (Lipset & Rokkan, 1967: 14). از دیدگاه اقتصادی، انقلاب صنعتی (حدود ۱۷۶۰-۱۸۴۰) بستر اصلی شکل‌گیری این طبقه بود. با ظهور کارخانه‌ها، بانک‌ها و شبکه‌های حمل‌ونقل، نیاز به نیروی کار متخصص، مدیران و حسابداران به شدت افزایش یافت. این افراد، برخلاف کارگران صنعتی، دارای درآمد نسبتاً پایدار، آموزش رسمی و استقلال نسبی بودند و به تدریج سبک زندگی متمیزی شامل مسکن شهری، مصرف کالاهای لوکس و مشارکت در فرهنگ عمومی را برای خود شکل دادند (Davidoff & Hall, 1987: 28).

از دیدگاه هانتینگتون طبقه متوسط به دنبال کسب هویت، شأن ملی و امکان مشارکت سیاسی است، وی به بررسی و رشد طبقه متوسط جدید می‌پردازد و بر این باور است که نوسازی و توسعه اقتصادی باعث رشد طبقه متوسط جدید گردیده و رشد طبقه متوسط جدید نیز به نوبه خود باعث افزایش تقاضا برای مشارکت سیاسی شده است (هانتینگتون، ۱۳۹۲: ۸۶). همچنین بندرو افراد طبقه متوسط را جزء کانون اصلی کنشگران جنبش‌های اجتماعی جدید تلقی می‌کند که دارای ویژگی‌های زیر می‌باشد: ۱) این طبقه دارای مهارت‌های سیاسی، فرهنگی و آموزشی هستند؛ ۲) این طبقه، توده منتقدی را در جامعه به وجود آورده است؛ ۳) این طبقه از متخصصین، مدیران و اصحاب رسانه برخوردار است؛ ۴) افراد طبقه متوسط در جامعه از خود احساس مالکیت نشان می‌دهند (Boundreau, 1999: 10). بنابراین طبقه متوسط نوظهور در دوران ایران صفوی بر پایه عواملی همچون وقف، بوروکراسی درباری و تجارت بین‌المللی شکل گرفت، نه از مسیرهایی مانند مالکیت خصوصی یا انقلاب صنعتی. این ویژگی‌ها، هویت منحصر به فردی به این طبقه بخشیده‌اند که در الگوهای اروپایی قابل مشاهده نیست.

نخستین نهادهای بوروکراسی در ایران: تحلیل لایه مدیریتی صفوی بر مبنای سفرنامه‌های اروپایی

بررسی سفرنامه‌های اروپایی مربوط به دوره صفوی نشان می‌دهد که ساختار حکومتی ایران، علی‌رغم ماهیت سلطنتی و استبدادی خود، از نظامی پیچیده و گسترده برخوردار بوده است. این ساختار شامل مجموعه‌ای از کارمندان، مقامات اداری و نیروهای نظامی بود که بر اساس اصول تقسیم وظایف، سلسله‌مراتب و تخصص سازمان‌دهی شده بودند. اگرچه مفهوم طبقه متوسط در شکل مدرن خود قابل تطبیق نیست، اما این گروه دارای ویژگی‌هایی چون استقلال نسبی در انجام وظایف، دریافت حقوق دولتی، امکان دستیابی به جایگاه‌های مدیریتی و مشارکت در فضای سیاسی و اجتماعی دربار بودند. به عنوان نمونه، شاردن در سفرنامه خود به مشاغل مختلفی اشاره می‌کند که در اختیار طبقه متوسط قرار داشت، او می‌نویسد «به دلیل دزدی و راهزنی که در امپراتوری عثمانی رخ داده بود وارد مرزهای ایران شدم و خودم را با ابناء مسیحی مزبور معرفی کردم و گفتم که از طرف اعلیحضرت پادشاه ایران در فرانسه مأموریت داشته و مشغول انجام فرمانی هستم و از قضا فرمان پادشاهی همراه من است و برحسب امر همایونی کلیه استانداران و فرمانداران ممالک محروسه شاهنشاهی موظف به احترام و انجام خدمات و ملزم بر برآوردن حوائج و نیازهای من هستند. سر مرز یک نفر پزشک و جراح حاذق و مردی بسیار شریف برای معالجه ما آمد که در کشور خود از احترام والایی برخوردار بود» (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۱: ۳۰۰).

بدین ترتیب این گزارش شاردن نه تنها وجود یک دستگاه اداری منظم را نشان می‌دهد، بلکه حضور کارکنان متخصص و حقوق‌بگیر در خدمت دولت را آشکار می‌سازد. پزشکی که بلافاصله پس از ورود به مرز اعزام می‌شود، نشانه‌ای از سیستم خدمات عمومی و تکریم مسافران رسمی است که بر اساس برنامه‌ریزی دولتی و نه خودجوشی انجام می‌گرفته است. این اقدام نه تنها نشان‌دهنده تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار در اداره امور عمومی است، بلکه حاکی از وجود یک ساختار نهادی است که کارکنان آن از جمله پزشکان و جراحان به صورت رسمی به خدمت گماشته می‌شدند و نقشی کلیدی در نمایش قدرت نمادین و عملیاتی حکومت مرکزی ایفا می‌کردند، علاوه بر این، دلاواله در توصیف طبقه دیوان‌سالاران یا کارمندان دولتی می‌نویسد: «خان‌ها به معنای حاکمان ایالات ایران محسوب می‌شوند که تمام مأموریت کشوری و لشگری در ید قدرت آن‌هاست و زیردست شاه هستند. انتقال لقب خان مورثی است. سلطان‌ها یعنی حاکمان شهرها و اراضی زیر نظر خان‌ها هستند. البته تعداد اندکی از سلطان‌ها زیر نظر مستقیم شاه قرار دارند» (دلاواله، ۱۳۷۰: ۵۵ - ۵۴). در طبقه کارمندان دولت عناوینی همانند مهماندار شاه یا مهماندار باشی وجود دارد که مأمور و مسئول جا دادن به مهمانان خارجی و رسیدگی به آنان و تسهیل‌کننده مذاکرات آن‌ها با شاه است (دلاواله، ۱۳۷۰: ۸۶).

اولتاریوس از جمله سفرنامه نویسانی است شرح و توصیف مفصلی از طبقات کشوری و لشگری از جمله دیوانسالاران ایران ارائه و توضیح می‌دهد: «این افراد یا در دربار و همراه شاه بودند و یا در ایالات و شهرهای ایران به وسیله نمایندگانی از طرف شاه اداره می‌شوند. به ترتیب مقام خان، سلطان، کلانتر، داروغه، وزیر و نایب‌الحکومه نامیده می‌شوند. این خان‌ها را شاه از میان افراد موردعلاقه و اعتمادش انتخاب و به آن‌ها لقب خانی و اشرافی می‌دهد. مقام خانی برخلاف اروپا ارثی نیست» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۰). بر این اساس، نوشته‌های فوق نشان می‌دهد که در عصر صفوی ساختار حکومتی ایران فراتر از یک نظام سلطنتی سنتی و دارای بوروکراسی نسبتاً منظم با تقسیم‌کار و تخصص‌گرایی بود. گروه‌هایی مانند کارمندان دولتی، پزشکان، تجار، صنعت‌گران و قضات، با استقلال نسبی، دریافت حقوق و موقعیت اجتماعی، ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید را داشتند. این لایه‌ها در اداره کشور، اقتصاد شهری و نظام آموزشی نقش فعالی ایفا می‌کردند و از ساختارهای نهادی پشتیبانی می‌شدند؛ بنابراین مهم‌ترین مقامات دولتی که اولتاریوس در سفرنامه خود نام می‌برد عبارت‌اند از: ۱) اعتماد الدوله یا صدراعظم که مشاور اصلی شاه در همه امور است. اداره امور همه کشور از طرف شاه در دست اوست. ۲) قورچی باشی فرمانده بیش از ۱۲ هزار نفر از تیر و کمانداران قزلباش را بر عهده دارد. ۳) مهم‌ترین پیش‌خدمت مخصوص شاه که خواجه است و ریاست خواجه‌سرایان شاه را بر عهده دارد. ۴) واقعه‌نویس در حقیقت منشی شاه است و قوانین و دستورات شاه به حکام و سلاطین کشور را انشاء می‌کند. حساب‌و‌کتاب درآمد و مخارج کشور هم در دست اوست و ۴۰ نویسنده زیردست او بودند. ۵) دیوان‌بیگی ریاست قوه قضائیه را بر عهده دارد و به اتفاق صدرها و قاضی‌ها که از روحانیون هستند و آن‌ها را قاضی شرع می‌نامند در دعاوی مردم به قضاوت می‌نشینند. ۶) قوللر آقاسی که فرماندهی غلامان و سربازان مخصوص گارد سلطنتی را عهده‌دار است. ایشیک آقاسی باشی ریاست و فرماندهی بر یساول‌ها و ایشیک آقاسی و مأموران تشریفات را بر عهده دارد و ۴۰ ایشیک آقاسی زیردست او هستند. ۷) یساول صحبت که به ایشیک آقاسی

باشی کمک می‌کند و در مجالس عمومی و خصوصی شاه جای مهمانان خارجی یا داخلی را به آن‌ها نشان می‌دهد. ناظر مسئول کلیه خریدهای دربار است. ۸) تومان باشی بر آشپزخانه سلطنتی ریاست دارد و غذای شاه زیر نظر وی طبخ و بر سر سفره چیده می‌شود. ۹) دوات‌دار یا مهرداد که قلمدان و دوات مخصوص شاه را بر گردن دارد. ۱۰) میزآخور باشی نظارت بر طویله مخصوص سلطنتی را بر عهده دارد. ۱۱) میرشکار مسئولیت ترتیب شکارهای شاه را بر عهده دارد، ۱۲) سگبان باشی، مراقب سگ‌ها و تازی‌های شکاری شاه است. ۱۳) یساول قور جلوی اسب شاه حرکت کرده و مردم را کنار می‌زند. ۱۴) سفره‌چی مسئول انداختن سفره‌های شاهانه است. ۱۵) آبدار برای شاه آب و چای می‌آورد. ۱۶) خزان‌دار خزانه سلطنتی در دست اوست. ۱۷) انباردار انبار غلات و مایحتاج دربار در اختیار اوست. ۱۸) یساول نظر مسئول نگهدار کفش‌های شاه به هنگام ورود به تالار است. ۲۱) مهماندار مسئول پذیرایی از مهمانان خارجی تا موقعی که در ایران هستند می‌باشد (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۹-۷۴۶).

به نظر می‌رسد تحلیل سفرنامه اولتاریوس نشان می‌دهد که ساختار حکومتی صفویان دارای یک بوروکراسی نسبتاً منظم با تقسیم‌کار، سلسله‌مراتب اداری و تخصص‌گرایی بوده است. این ساختار که شامل مقامات کشوری، لشکری و درباری می‌شود، حاکی از وجود یک نظام اداری متمرکز است که در آن وظایف به‌صورت تخصصی تقسیم‌شده و هر مقام، صرف‌نظر از جایگاه اشرافی، از طریق انتصاب شاه و نه وراثت، منصوب می‌شود. فهرست دقیق ۲۱ مقام درباری که اولتاریوس ارائه می‌دهد از صدراعظم تا آبدارچی گواهی بر تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار در امور اجرایی، قضایی، نظامی و تشریفاتی است. وجود مقاماتی مانند واقعه‌نویس با ۴۰ نویسنده تحت فرمان، دیوان‌بینی رئیس قوه قضاییه و ناظر مسئول خریدهای دربار، نشان از نهادینه‌شدن اداره و تولید یک لایه مدیریتی حقوق‌بگیر دارد. این گروه‌ها، با استقلال نسبی، دریافت مزد دولتی و موقعیت اجتماعی، ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید را دارا بودند و در اداره کشور، اقتصاد شهری و سیستم قضایی نقش فعالی ایفا می‌کردند؛ بنابراین، این گزارش نه تنها از وجود یک لایه اجتماعی میانی در عصر صفوی حکایت دارد، بلکه زمینه‌های نهادینه‌شده‌ای را نشان می‌دهد که می‌توان آن را نخستین نشانه‌های یک طبقه متوسط سیاسی-اداری در ایران تلقی کرد.

تقسیم‌کار، تخصص و انتصاب: نشانه‌های بوروکراسی در دربار صفوی

کمپفر یک سیاح و محقق آلمانی بود که در نیمه دوم قرن هفدهم گزارش مفصل، جانب‌دارانه و قابل اطمینانی از دربار ایران ارائه داده و در آن به وضعیت طبقه متوسط اشاره و می‌نویسد: سپه‌سالار و سردار قشون ایران پس از وزیر اعظم مهم‌ترین مقام دولتی هستند و فرماندهان کل در سه قسمت مختلف قشون در دربار دارای نفوذ می‌باشند. قورچی‌ها که فرمانده آن‌ها قورچی‌باشی است ۱۰ تا ۱۲ هزار سوار هستند (منظور وی از قورچی‌ها قزلباش‌ها می‌باشد). برای تحکیم قدرت مملکت شاه‌عباس به تاسیس دو قسمت دیگر در قشون اقدام کرد. یک: بخشی از گرجیان و سایر غلامان غیرایرانی، دو: ایرانیان ترکیب می‌یافت. شاه برای کنترل قدرت قزلباش‌ها برخی قوللرها را به‌جای آن‌ها می‌گماشت. قوللر آقاسی فرمانده غلامان دومین مقام در میان قشون ایران است. قوای تحت امر وی بیشتر از غلامان گرجی، چرکس‌ها، ارمنیان و سایر طوایف غیر ایرانی تشکیل شده است. تعداد اینها ۱۵ تا ۱۸ هزار نفر هستند. قسمت سوم تفنگچیان هستند که مرکب از دهقانان و پیشه‌وران ایرانی می‌باشند و تفنگچی‌لر آقاسی فرماندهی آنان را عهده دارد. تعدادشان از ۵۰ هزار نفر کمتر نیست. ایران نیز توپخانه دارد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۹۰). تحلیل این بخش از سفرنامه کمپفر نشان می‌دهد که ساختار نظامی عصر صفوی دارای یک سازمان‌دهی بوروکراتیک و سلسله‌مراتبی پیچیده بود که فراتر از یک ارتش سنتی عمل می‌کرد.

تأکید کمپفر بر تقسیم قوای نظامی به سه بخش متمایز قزلباش‌ها (قورچی‌ها)، غلامان (قوللرها) و تفنگچیان - گواهی بر اصلاحات نظامی شاه عباس و هدف او برای کاهش قدرت قبایل قزلباش و ایجاد نیروی منظم و وابسته به حکومت مرکزی است. این ساختار نه تنها نشانه‌ای از تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار نظامی بود، بلکه گواهی بر وجود یک لایه مدیریتی و فرماندهی منظم بود که در آن هر فرمانده (قورچی‌باشی، قوللر آقاسی، تفنگچی آقاسی) وظیفه‌ای مشخص و مسئولیت مستقیم در مقابل دربار داشت. این ویژگی‌ها یعنی نظم، سلسله‌مراتب، تخصص و وابستگی به مرکز از خصوصیات اصلی یک بوروکراسی نظامی محسوب می‌شوند. علاوه بر این، تشکیل نیروی تفنگچیان از دهقانان و پیشه‌وران ایرانی، نشانه‌ای از گسترش مشارکت طبقات شهری و روستایی در دستگاه حکومتی است که می‌توان آن را نخستین نشانه‌های یک لایه اجتماعی میانی با نقش سیاسی - نظامی دانست؛ بنابراین،

گزارش کمپفر نه تنها از یک ارتش منظم حکایت دارد، بلکه حضور گروه‌هایی با موقعیت نسبتاً مستقل، تخصصی و حقوق‌بگیر را آشکار می‌سازد که در تحلیل تاریخ اجتماعی، می‌توان آن‌ها را نطفه‌های اولیه طبقه متوسط سیاسی-نظامی در عصر صفوی دانست. تاورنیه در سفرنامه‌اش به بررسی و مقایسه نقش پلیس در دوران صفوی و اروپای آن زمان می‌پردازد و بیان می‌کند چون اساساً ایجاد پلیس در ممالک دنیا برای تسهیل زندگی عمومی است، می‌توان گفت پلیس ایران از این نقطه نظر بهتر از سراسر دنیا است. محتسبی دارند که به منزله قاضی و پلیس است. تکلیف و شغل او تعیین نرخ ارزاق است. سه یا چهار معاون دارد. روز اول هفته جاری ارزاق را می‌کشند و نرخ هر چیز را اعلام می‌کند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۱۲). از نظر سانسون، شش وزیر به عنوان ستون‌های اساسی امپراتوری شناخته می‌شوند که مسئولیت حفاظت و پایداری آن را بر عهده دارند. در این طبقه به رئیس الوزراء که به او اعتمادالدوله می‌گویند و نیز صدراعظم کشور شاهنشاهی است، رئیس دولت و مباشر کل مالیه است. معاونین نیز دارد. رئیس الوزراء شش معاون یا شش وزیر دارد و همین‌ها هیئت مشاورین شاه نیز می‌باشند. وزیر دوم قورچی باشی فرمانده کل قوا، وزیر سوم قوللر آقاسی رئیس سپاه غلامان شاه، وزیر چهارم تفنگچی آقاسی ژنرال و فرمانده پیاده نظام، وزیر پنجم توپچی فرمانده توپخانه، وزیر ششم دیوان بیگی مباشر کل عدلیه است (سانسون، ۱۳۴۶: ۴۵). پس می‌توان گفت: تحلیل سفرنامه‌های سانسون و تاورنیه نشان می‌دهد که ساختار حکومتی صفویان دارای یک نظام اداری و امنیتی منظم و نهاده‌شده بوده است. سانسون با تأکید بر شش وزیر به عنوان ستون‌های اصلی امپراتوری، ساختاری هسته‌ای و متمرکز در اداره کشور نشان می‌دهد که در آن صدراعظم (اعتمادالدوله)، قوای نظامی و قوه قضاییه به صورت مؤثر تقسیم‌شده و تحت نظارت یک هیئت از مشاوران شاه قرار داشتند. این تفکیک قوا و تخصص‌گرایی در مقامات عالی‌رتبه، گواهی بر وجود یک بوروکراسی نسبتاً پیچیده دارد که فراتر از یک حکومت سلطنتی سنتی عمل می‌کرد. از سوی دیگر، تاورنیه با مقایسه نهاد پلیس ایران و اروپا، به کارآمدی نهادهای نظارتی ایرانی مانند محتسب می‌پردازد و نقش او را نه تنها امنیتی، بلکه اقتصادی و قضایی (تعیین نرخ اقلام اساسی) می‌داند. این دو گزارش نشان می‌دهند که در عصر صفوی، نهادهای اداری و امنیتی با سلسله‌مراتب مشخص، تفکیک وظایف و نیروی کار متخصص، به صورت سیستماتیک عمل می‌کردند و زمینه‌ساز شکل‌گیری لایه‌های اجتماعی میانی با استقلال نسبی در انجام وظیفه بودند.

بازار به عنوان فضای طبقه‌ساز: تولید، تخصص و استقلال اقتصادی در شهرهای صفوی

در کنار لایه اداری، سفرنامه‌نویسان به شکوفایی اقتصاد شهری و حرفه‌گری در ایران صفوی اشاره فراوانی دارند. شهرهایی مانند اصفهان، تبریز و کاشان با بازارهای شلوغ، کارخانه‌های تولیدی و کاروانسراهای فراوان، قلب تپنده فعالیت‌های اقتصادی بودند. شاردن، دلاواله و تاورنیه به رونق صنایع ابریشم‌بافی، فلزکاری، نساجی و تجارت بین‌المللی اشاره می‌کنند و کیفیت بالای محصولات ایرانی تحسین می‌ورزند. این فعالیت‌ها، لایه‌ای از تجار، بازرگانان، کارگران و صنعتگران را شکل داده بود که از درآمد مستقل، موقعیت اجتماعی نسبتاً بالا و رابطه مستقیم با دولت برخوردار بودند. شاید مهم‌ترین گروه اجتماعی طبقه متوسط در عصر صفویان بازرگانان و تجار هستند که با دستگاه دیوان‌سالاری و اشراف رابطه مستقیم اقتصادی و سیاسی داشتند و در تصمیم‌های کلان کشور نقش مهمی ایفا می‌کردند و بازار نیز قلب اقتصاد کشور محسوب می‌شد که در تعریف شاردن از بازار تبریز قابل مشاهده است. «این شهر دارای پانزده هزار باب خانه، دکان و حجره است؛ در ایران دکان از منازل مجزا هستند و غالباً در کوچه‌های طویل و عریض به ارتفاع پنجاه پا واقع شده‌اند، بازار قلب شهر را تشکیل می‌دهد و کثرت مقدار کالاهایی که در آنجا انباشته شده به طور حیرت‌آوری است. زیباترین بازار این شهر که مرکز معاملات کالاهای گران‌بها و جواهرات می‌باشد، قیصریه نام دارد و به معنای بازار شاه می‌باشد که به فرمان اوزون حسن بنا شده است» (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۲: ۴۰۴). بدین منظور تجار و بازرگانان در انتقال اخبار و شکل‌دهی سرمایه نقش مهمی ایفا می‌کردند، زیرا از طریق این اخبار، از وضعیت‌های استراتژیک کشورهای همسایه مطلع می‌شدند و اطلاعات را به دستگاه حکومتی منتقل می‌کردند. علاوه بر این، روابط تجاری آن‌ها فرصتی برای آگاهی از توان اقتصادی کشورهای رقیب فراهم می‌ساخت و اطلاعات ارزشمندی درباره کمبودها و خودکفایی‌های مربوط به محصولات کشاورزی، نظامی و سایر حوزه‌ها به دست می‌آوردند.

اولتاریوس در توصیف بازار شهر اردبیل می‌نویسد: «این شهر دارای میدان بزرگ و گردشگاه محل خرید است. در اطراف میدان دکان‌های زیادی ساخته شده و اصناف مختلف در آن مشغول کار و فروش تولیدات هستند. زینت‌آلات، جواهرات، پارچه‌های ابریشمی، اشیاء نفیس و گران بها برای فروش عرضه می‌شوند. در این بازارها کاروانسراهای مختلفی نیز وجود دارد که در آن تجار ایرانی و خارجی از قبیل ترک‌ها، تاتارها و هندی‌ها مشغول تجارت هستند. دو تاجر چینی نیز دیدیم» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۴۹۲-۴۹۱). می‌توان گفت: توصیف اولتاریوس از بازار اردبیل، تصویری از یک مرکز تجاری و چندفرهنگی در قلب اقتصاد شهری صفوی ارائه می‌دهد. حضور تجار خارجی از ملیت‌های مختلف، از جمله چینی‌ها، گواهی بر گسترده‌ی شبکه‌های تجاری بین‌المللی و جایگاه ایران در مسیر جهانی تجارت است. تنوع کالاهای گران بها و تخصص اصناف نشان‌دهنده تولید سازمان یافته و تقسیم کار پیشرفته در فضای شهری است. کاروانسراها به عنوان نهادهای حمایتی، زیرساختی کلیدی برای تجارت طولانی مدت و امنیت مبادلات بودند. این شواهد از شکل‌گیری یک لایه اقتصادی میانی مستقل و پویا در ساختار اجتماعی دوره صفوی حکایت دارد.

فراتر از بازار: نهادینه شدن اقتصاد حرفه‌ای و شکل‌گیری لایه‌های میانی در ایران صفوی

از دیگر مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی طبقه متوسط که شاردن به آن اشاره می‌کند طبقه پزشکان و ساعت کاری آن در بیمارستان‌ها است، او در توصیف بیمارستان تبریز این امر را بازگو و می‌نویسد: در تبریز سه دستگاه بیمارستان وجود دارد که به قدر کفایت تمیز، نظیف و بسیار خوب نگهداری می‌شود. این خسته‌خانه‌ها مخصوص اقامت دائم نیست، ولی هرکسی وارد می‌شود روزانه دو نوبت برایش خوراک می‌دهند این بیمارستان‌ها در تبریز به نام آش داغت یعنی مکان مخصوص و احسان طعام است (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۲: ۴۰۵). پزشکان در بیمارستان‌ها از ساعت هشت صبح روی تخت قابل حمل نشسته‌اند و در آنجا دستورات و تجویزات خود را برای مراجعین صادر می‌کنند، داروها و غذاهای بیمارستان‌ها از عواید موقوفات مربوطه پرداخت می‌گردد (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۷: ۱۶۶). بدین معنا بر اساس گزارش شاردن از بیمارستان‌های تبریز در دوره صفوی، نشان‌دهنده نهادینه شدن خدمات بهداشتی و حضور یک لایه متخصص پزشکی با برنامه‌ریزی منظم کاری است. حضور پزشکان در ساعات مشخص و تجویز نظام‌مند دارو، گواهی بر تخصص‌گرایی و سازماندهی اداری در حوزه سلامت دارد. تأمین مالی از طریق وقف نیز نشان از مستقل‌سازی نسبی این نهادها از بودجه دولتی و نقش مؤثر مؤسسات خیریه در اقتصاد اجتماعی است. این ویژگی‌ها پزشکان را در جایگاهی نه تنها حرفه‌ای، بلکه اجتماعی-اقتصادی میانی قرار می‌دهد؛ بنابراین، می‌توان پزشکان صفوی را از نخستین نمونه‌های لایه متوسط تخصصی در ایران دانست.

از دیگر ملاک‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در عصر صفوی، داشتن کارگرهای حقوق‌بگیر در کارخانه‌های ایران می‌باشد که بر اساس ساعت کاری مزد دریافت می‌کردند. شاید بر اساس ضوابط و قوانین امروزی اتحادیه‌های کارگری وجود نداشت اما می‌توان به نطفه‌های اولیه شکل‌گیری این گروه اجتماعی اشاره کرد که دارای قوانین اولیه‌ای مانند آدرس سکونت و اسم‌ورسم بود. پیترو دل‌واله به تعداد زیادی از مغازه‌ها و کارخانه‌های عصر صفوی اشاره دارد و توضیح می‌دهد که «وجود کارگاه‌های پارچه‌بافی در کاشان موردتوجه است زیرا سه چیز را بهتر از ایتالیا تهیه می‌کنند و من به‌خوبی آن‌ها در هیچ کجایی جهان ندیده‌ام. یکی شال مردانه، دیگری پارچه میلک که دو روست و اشعار فارسی روی آن نقش بسته و واقعاً چیزی زیباتر از آن نمی‌توان تجسم کرد، سوم پارچه میلک زربفت که مخصوص استفاده زنان است. همچنان در اصفهان تعداد دکان‌های طباقی زیاد هستند و همیشه بوی خوشی از آن‌ها به مشام می‌رسد و شاه می‌ایستد و از غذای آنان می‌خورد» (دل‌واله، ۱۳۷۰: ۸۴).

به نظر می‌رسد در عصر صفوی، فعالیت‌های اقتصادی شهری از سطحی ساده و خودکفا فراتر رفته و به سمت تولید سازمان یافته و تخصصی حرکت داشتند. وجود کارگاه‌ها و کارخانه‌های ابریشم‌بافی در کاشان، با محصولاتی باکیفیت و باارزش بالا که حتی از تولیدات ایتالیا برتر دانسته می‌شد، گواهی بر رونق صنعت و حرفه‌گری است. کارگران این کارگاه‌ها، اگرچه در چارچوب سیستم امروزی اتحادیه نداشتند، اما بر اساس قوانین اولیه‌ای مانند ثبت نام، رسم و محل سکونت، در فضای کاری منظم فعالیت می‌کردند که نشانه‌ای از نهادینه شدن رابطه کار و کارفرما است. این ویژگی‌ها از جمله کار بر اساس ساعت، دریافت مزد و تبعیت از قوانین صنف می‌تواند به عنوان نطفه‌های اولیه یک لایه کاری و اقتصادی مستقل تلقی شود. همچنین، گسترش بازارها و کاروانسراهای پرجمعیت در شهرهایی مانند اردبیل و اصفهان، حضور تجار داخلی و خارجی از ملیت‌های مختلف و تنوع کالاهای گران بها، نشان از یک اقتصاد شهری پویا و شبکه‌های تجاری گسترده دارد. این شبکه‌ها نه تنها به رشد ثروت اقتصادی منجر می‌شدند، بلکه

زمینه‌ساز شکل‌گیری لایه‌های میانی اجتماعی بودند که از طریق تجارت، تولید و خدمات، موقعیت اجتماعی نسبتاً مستقلی داشتند. همچنین وجود طبقه کارگر در کاشان مشاهده می‌شود چراکه این شهر از تعدادی کارگاه‌ها و کارخانه‌های مختلف تشکیل شده است و حتی برای خریدوفروش با دربار نیز با سلسله مراتبی کارمندان دولتی مواجهه هستیم.

تاورنیه در سفرنامه خود یادآوری می‌کند، «در ایران برای صنعت‌گران محسناتی قابل‌مشاهده است و کاری که ساخته می‌شود، زمانی خوب به حساب می‌آید که مطبوع شاه واقع شود، علاوه بر مواجش که مرتباً ادا می‌شود، هر دفعه نیز انعامی به او می‌دهند که گاهی بیش از نصف مبلغ مواجش می‌شود و گاهی هم اضافه‌موجب به او داده می‌شود» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۲۸). در کل می‌توان گفت: بررسی سفرنامه‌های اروپایی درباره عصر صفوی نشان می‌دهد که در این دوره، جامعه دارای لایه‌های اجتماعی متعددی بود که از ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید برخوردار بودند. این ویژگی‌ها شامل تخصص حرفه‌ای، تقسیم وظایف، دریافت حقوق منظم و استقلال نسبی می‌شد گروه‌هایی مانند کارمندان دولتی، تجار، بازرگانان، پزشکان، معلمان، روحانیون و فرماندهان نظامی نقش چشمگیری در ساختار اداری، اقتصادی و فرهنگی ایفا می‌کردند.

سفرنامه‌نویسانی نظیر شاردن، اولتاریوس، تاورنیه، سانسون و کمپفر به جنبه‌هایی چون ساماندهی بوروکراتیک، رونق بازار و وجود نهادهای عمومی مثل بیمارستان‌ها و مدارس اشاره کرده‌اند. این نهادها بر پایه اصول نظم، برنامه‌ریزی و احترام به تخصص‌ها بنا شده و نشان‌دهنده شکل‌گیری سیستم‌های مدیریتی و خدمات‌رسانی مدون بودند. اگرچه مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن زمان وجود نداشت، این گروه‌ها از طریق ارتباطات اقتصادی، سیاسی و اطلاعاتی با حکومت مرکزی جایگاه مؤثر و میان‌رده‌ای در جامعه پیدا کرده بودند؛ بنابراین می‌توان گفت که در عصر صفوی، اولین نشانه‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در قالب گروه‌های مدیریتی، تخصصی و اقتصادی پدیدار شده بود.

جدول ۱- صورت‌بندی طبقه متوسط عصر صفوی در سفرنامه‌های منتخب غربی

سفرنامه‌ها	زمینه‌ی سفر	اقتدار طبقات متوسط
شاردن (فرانسوی)	تجاری	کارمندان دولتی، پزشکان، بازرگانان، تجار، معلمان، روحانیون، میرآب، قضات و امیران لشکر
پیترو دلاواله (ایتالیایی)	استراتژیک	کارمندان دولتی، تجار، کارگران، کارخانه‌داران، امیران لشکر
دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا (اسپانیایی)	سیاسی	-
آدام اولتاریوس (آلمانی)	تجاری	کارمندان دولتی، دربار، بازرگانان، روحانیون، معلمان، قضات، امیران لشکر
تاورنیه (فرانسه)	علمی	کارمندان دولتی، دربار، بازرگانان، قضات، محتسب، امیران لشکر
انگلبرت کمپفر (آلمانی)	سیاسی	کارمندان دولتی، بازرگانان، تجار، معلمان، روحانیون، میرآب، میرآخور، محتسب، نوازندگان، قضات و امیران لشکر
سانسون (فرانسه)	مذهبی	کارمندان دولتی، دربار، تجار، روحانیت، قضات، محتسب و امیران لشکر
ژرژ تکتاندر فن دریابل (آلمانی)	سیاسی	-
برداران شرلی (انگلیسی)	تجاری	-
کروسینسکی (لهستانی)	مذهبی	-
گیلاننتر (ایرانی - ارمنی)	مذهبی	-

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری

بازخوانی سفرنامه‌های منتخب اروپایی عصر صفوی نشان می‌دهد که نطفه‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در ایران، بسیار پیش‌تر از دوران مدرن و در بستر تحولات نهادی قرن‌های شانزدهم و هفدهم میلادی قابل‌ردیابی است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که اگرچه مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن دوره وجود نداشت، اما ترکیبی از نهادهای شدن بوروکراسی دیوانی، رونق اقتصاد شهری مبتنی بر تجارت بین‌الملل و گسترش نهادهای وقفی، شرایط زیست گروهی میانی با ویژگی‌های تخصص‌گرایی، حقوق‌بگیری و استقلال نسبی را فراهم آورده بود. نوآوری بنیادین این مطالعه در واکاوی مقایسه‌ای الگوی تکوین این لایه اجتماعی نهفته است؛ بدین‌سان که درحالی‌که طبقه متوسط اروپایی محصول مستقیم انقلاب صنعتی، مالکیت خصوصی بورژوازی و

جنبش‌های لیبرال ضد اشرافیت بود، همتای ایرانی آن در عصر صفوی مسیری کاملاً متمایز را طی کرد و نه بر شانه‌های کارخانه و بازار آزاد سرمایه‌داری، بلکه بر سه ستون دیوان‌سالاری متمرکز، اقتصاد وقف‌محور و تجارت جاده ابریشم استوار شد. این تفاوت ساختاری پیامدهای هویتی عمیقی به همراه داشت، به گونه‌ای که برخلاف مدل اروپایی که در آن طبقه متوسط به دنبال محدودسازی قدرت مطلقه و کسب حقوق سیاسی بود، طبقه متوسط صفوی نقشی تثبیت‌کننده و میانجی ایفا می‌کرد و مشروعیت اجتماعی‌اش نه از طریق تقابل با دولت، بلکه از طریق ادغام در ساختار دیوانی و وفاداری به مرکزیت شاه تأمین می‌شد. همچنین درحالی که در اروپا استقلال اقتصادی از طریق انباشت سرمایه خصوصی و مالکیت ابزار تولید حاصل می‌شد، در ایران صفوی این استقلال از طریق شبکه‌های پیچیده وقف و حقوق‌های ثابت دولتی تأمین می‌گردید که نوعی استقلال وابسته را ایجاد می‌کرد؛ بنابراین سفرنامه‌های اروپایی فراتر از متونی توصیفی، اسنادی نظری هستند که وجود یک مدرنیته بومی نوظهور را گواهی می‌دهند؛ مدلی که در آن تخصص‌گرایی اداری و حرفه‌ای، بدون گسست رادیکال از سنت‌های دینی و سیاسی، زمینه‌ساز تحرک اجتماعی شد و این پژوهش پیشنهاد می‌کند که به جای تطبیق صرف الگوهای غربی، مفهوم طبقه متوسط در تاریخ ایران باید به‌عنوان پدیده‌ای با خاستگاه دیوانی-وقفی بازتعریف شود.

با وجود اختلاف نظر درباره اهداف و زمینه‌های سفر اروپاییان به ایران، با استناد به جدول فوق می‌توان چنین برداشت کرد: سفرنامه‌های شاردن و اولتاریوس عمدتاً در دسته اهداف تجاری قرار می‌گیرند. از سوی دیگر، سفرنامه‌های فیگوئروا و کمپفر بیش‌تر بر موضوعات سیاسی و اتحاد متمرکز هستند، چرا که هدف اصلی آن‌ها ایجاد اتحاد ایران با اروپا علیه عثمانی‌ها بوده است. سانسون، کروسینسکی و گیلانتز نیز با انگیزه‌های مذهبی قدم به خاک ایران گذاشتند تا در دوران صفوی دین خود را تبلیغ کنند و اتحاد مذهبی برقرار سازند؛ اما در میان این آثار، سفرنامه تاورنیه جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا ورود او به ایران بیش از هر چیز برای ترویج علم، گرایش به علوم و نقشه‌کشی بوده است که از لحاظ اهداف با سایر سفرنامه‌ها متمایز است.

منابع

- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۹). سفرنامه شاه خونین اصفهان، ترجمه حسین کرد بچه، ۲ جلد، تهران: شرکت کتاب.
- تامپون، کارل. (۱۳۹۶). سفرنامه نویسی: نگاهی به تحولات سفرنامه نویسی در غرب، مترجم سعیده زادقناد، تهران: نشر پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). سفرنامه تاورنیه، ترجمه ی ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیرانی، چاپ دوم، اصفهان: کتابخانه سنایی دلاواله، پیترو. (۱۳۷۰). سفرنامه، ترجمه شجاع الدین شفاء، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- دن گارسیا دیسلوا فیگوئروا. (۱۳۶۳). سفرنامه، مترجم غلامرضا سمیعی، تهران: نو.
- دولیه دلند آندره. (۱۳۵۳). زیبایی‌های ایران، مترجم محسن صبا. تهران: انجمن دوستداران کتاب.
- رحمتی، اصغر. (۱۳۹۹). موقعیت اجتماعی بازرگانان در ایران عهد صفویه، محسن رحمتی، رساله کتری، تاریخ گرایش ایران بعد از اسلام، دانشگاه لرستان. https://ganji.irandoc.ac.ir/#/articles/aac_c1f64d320109cd101860f2755685
- زیبایی، مهدی؛ کامکاری، محمد؛ و آزادی، نبی. (۱۴۰۴). اقلیت‌های دینی ایران عصر صفوی در آینه سفرنامه‌های غربی. فصلنامه مطالعات علمی، ۲۶(۲)، ۱۴۳-۱۵۹. https://www.rjnsq.ir/article_224399.html
- ژرژ تکتاندرفن دریابل. (۱۳۵۱). گزارش سفارتی به دربار شاه عباس اول، ترجمه ی محمد تفضیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- سانسون. (۱۳۴۶). سفرنامه، مترجم تقی فضلی. نشر بی جا.
- سرکیس گیلانتز، پطرس. (۱۳۷۱). سقوط اصفهان، ترجمه ی محمد مهربار، اصفهان: امور فرهنگی شهرداری.
- شاردن. (۱۳۳۵). سیاحت نامه شاردن، مترجم محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- صفت گل، تاج محمد؛ و توسلی رکن آبادی، مجید؛ و شعبانی، رضا. (۱۳۹۹). تعامل طبقات اجتماعی با دولت ایران در عصر صفوی. فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه شناسی سیاسی ایران، ۳(۳)، ۳۹۶-۴۱۲. http://jou.spsiran.ir/article_148017.html?lang=fa
- کروسینسکی (۱۳۶۳). سفرنامه، ترجمه ی عبدالرزاق دنبلی، تصحیح مریم میر احمدی، توس: تهران.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه، ترجمه ی کیکاووس جهانداری، چاپ سوم، خوارزمی، تهران.
- کوثری، مسعود. (۱۳۸۷). «روش مقایسه‌ای» در کتاب رهیافت و روش در علوم سیاسی، به اهتمام عباس منوچهری و همکاران، تهران: سمت.
- کیوانی، مهدی. (۱۴۰۳). پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی: جستارهایی در تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران، مترجم یزدان فرخی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- لوفت، پاول. (۱۳۸۰). ایران در عهد شاه عباس دوم، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات وزارت خارجه.
- منوچهری، عباس. (۱۳۸۷). رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران: سمت.

مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۶۸). تعلیقات به تذکره الملوک، مترجم مسعود رجیبی نیا، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
والسر، سیبلا شوستر. (۱۳۶۴). ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپائیان، مترجم غلام رضا ورهرام، تهران: امیرکبیر.

References:

- Algar, H. (1969). Religion and State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in Political Development. Berkeley: University of California Press.
- Almond, G. A., & Powell, B. B. (1966). Comparative Politics: A Developmental Approach. Boston: Little, Brown and Company.
- Bill Jemes, A. (1972). The Politics of Iran: Groups, Classes and Modernization (Columbus, Ohio: Charles E. Merrill), Publishing Co.
- Bonine, M. E. (1979). Urban Development in Iran: Tabriz since 1800. Boulder: Westview Press.
- Boundreau, A. (1999). Middle classes, Blackwell Publishers.
- Davidoff, L., & Hall, C. (1987). Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850. Chicago: University of Chicago Press.
- Floor, W. (2004). The Economy of Safavid Persia. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.-
- Grusky, D. (1993). the Blackwell dictionary of twentieth century social thought, Outhwaite and Bothomore ed, Blackwell Publisher.
- Hobsbawm, E. J. (1962). The Age of Revolution: Europe 1789–1848. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Lapidus, I. M. (1988). A History of Islamic Societies. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lijphart, A. (1971). Comparative Politics and the Comparative Method. American Political Science Review, 65 (3), 682–693. <https://www.la.utexas.edu/users/chenry/core/Course%20Materials/Lijphart1971/0.pdf>
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York: Free Press.
- Marsh, D., & Stoker, G. (2010). Theory and Methods in, Political Science, Published by: PALGRAVE MACMILLAN.
- Mils, C. W. (1964). White collar: A the American Middle classes. Newyork oxford university press.
- Stevens, R. (2021). European Visitors to the Safavid Court". Iranian Studies, 7(3-4), 421–457. <https://doi.org/10.1080/00210867408701475>
- Wright, E. O. (2009). Understanding Class. Towards an Integrated Analytical Approach. New Left Review, 60, 101-116. <https://www.aacademica.org/erik.olin.wright/13.pdf>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.